

Language of Truth in the Mother Tongue
The Yiddish Sermons of Rabbi Yehudah Aryeh Leib Alter

Edited by
Daniel Reiser
Ariel Evan Mayse

ההפצה: הוצאת מאגנס
ת"ד 39099, ירושלים 9139002, טל' 02-6586659, פקס' 02-5660341
www.magnespress.co.il

©

כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס,
האוניברסיטה העברית
ירושלים תש"ף/2020

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע, לשרר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני
או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-7776-16-2
eBook ISBN 978-965-7776-17-9

עימוד: גרינהויז – הרצליה

נדפס בישראל

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	א. הדרשה החסידית: בין אוראליות לטקסטואליות
1	"אין כאן אפילו דיבור אחד שאמרתי"
3	בין אוראליות לטקסטואליות
10	המעטק מאוראליות לטקסטואליות
15	"כפל ענין במילות שונות": דרכי היווצרות הדרשה החסידית
27	"הכוונה האמתית"
32	הדרשה כהתרחשות
35	ב. מהפכה לינגוויסטית במאה התשע עשרה
35	דו-לשוניות: יידיש ולשון קודש
38	דיגלוסיה: יידיש ספרותית ויידיש מדוברת
40	יידיש חסידית
43	ג. התקדשות היידיש
56	ד. דרשות ה"שפת אמת" בעברית וביידיש
63	ה. כתב יד השל: דרשות ה"שפת אמת" שבעל פה
63	מבוא
65	המרכז לתולדות החסידות
68	כתב יד השל: דרשות ה"שפת אמת" שבעל פה
75	ו. "וקרב אתם אחד אל אחד": השוואת כתב יד השל ל"שפת אמת" שבדפוס
75	הפער בין הגרסאות השונות
	"כי קרוב אליך הדבר מאד": הקישור בין הדרשה לאירועים אקטואליים
82	ולקהל החי
87	סוגיות של תיארוך
89	דרשות לא ידועות מכתב יד השל והיווצרות הדרשה בשפת אמת

פתח דבר

"נעוץ סופן בתחילתן ותחילתן בסופן כשלהבת קשורה בגחלת"
(ספר יצירה, פרק א)

"החשיבות של כתב יד זה נובעת מכך שמקורו בחסיד אשר רשם את התורות באופן שבו הרבי דיבר, היינו ביידיש. [...] קרוב ל-99 אחוזים מן התורות החסידיות שהגיעו לידינו כתובות בלשון הקודש, הגם שהלשון המקורית שבה נאמרו תורות אלו הייתה יידיש. על ידי הרקת התוכן מלשון אחת לתוך לשון שנייה – חלק ניכר מן החן החיוני [ל'עבדיקן חן'] אבד" (אברהם יהושע השל, אומבאָקאַנטע, עמ' 133, להלן עמ' 69).

בשנת 1952 פרסם אברהם יהושע השל מאמר ביבליוגרפי בכתב העת **יּוּוּאָ בלעטער**, בשם "אומבאָקאַנטע דאָקומענטן צו דער געשיכטע פֿון חסידות" (מסמכים לא ידועים בהיסטוריה של החסידות). במאמר זה הוא ציין כתב יד המכיל כ-150 דרשות של הרבי מגור, ר' יהודה אריה לייב אלתר, שסוכמו על ידי תלמיד או כמה תלמידים. ייחודן של הדרשות בכתב יד זה הוא שפתן – יידיש (ברוב הדרשות), בניגוד לדרשותיו של הרבי מגור עצמו שהופיעו בספרו **שפת אמת** בעברית בלבד. לחלק מן הדרשות בכתב היד יש מקבילות ב**שפת אמת** המודפס, ואילו דרשות אחרות מהוות עדות טקסטואלית ייחודית ל"דיבורים" לא ידועים של הרבי מגור.

בעקבות קריאת מאמר זה ניסיתי, החל בתשע"א, לאתר כתב יד עלום זה בארכיונים שונים ובאוספים פרטיים. בכלום נעניתי כי כתב היד אבוד. תוך כדי החיפושים נודע לי שחוקר נוסף, אריאל אבן-מעשה, מחפש ותר אחר כתב יד זה. ד"ר ר' צבי לשם, ראש צוות אוסף גרשם שלום בספרייה הלאומית בירושלים, הפגיש בינינו בחורף תשע"ב, ומכאן החלה עבודתנו ודרכנו המשותפת.

בשנת תשע"ד פנה אלי ידידי ד"ר דרור בונדי וסיפר לי כי ספריית אוניברסיטת דיוק (David M. Rubenstein Rare Book & Manuscript Library, Duke University) רכשה את הארכיון האישי של השל, ואולי אמצא שם את מבוקשי. פניתי בדוא"ל לספרינית ללימודי יהדות, רחל אריאל, ולהפתעתי הרבה קיבלתי ממנה סריקה של כל כתב היד. השתוממתי כשעתא חדא ולא האמנתי למראה עיני. התחלתי לחקור את כתב היד במסגרת היותי עמית פוסט-דוקטורט מתנאל בחוג למחשבת ישראל ועמית פוסט-דוקטורט ע"ש ורבורג במכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, שניהם באוניברסיטה

עבריות, בתחביר ובכללי הלשון היידי, קיימים בכתב יד זה כדבר שגרתו. אם יש מילה ביידיש שניתן לאומרה (ולכותבה) או בעברית או ביידיש, תינתן העדפה באופן עקבי בכתב יד זה למרכיב העברי, כדוגמת "משלים זיין" על פני "דערגאַנצן", "מקבל זיין" על פני "דערהאַלטן", "מתקן זיין" על פני "פֿאַרריכטן" וכיוצא בזה.

ו. "וקרב אתם אחד אל אחד": השוואת כתב יד השל לדרשות ה"שפת אמת" שבדפוס

כפי שציינו לעיל, אברהם יהושע השל עצמו ציין את חשיבותה של היידיש ואת חשיבותן של מסורות בעל פה להבנת טקסטים חסידיים. השוואת כמה דרשות מפתח מכתב יד זה, שאנו מכנים "כתב יד דרשות ה'שפת אמת' שבעל פה" (ביידיש), לדרשות ה"שפת אמת" שנדפסו (בעברית), תוכל לאמת את טענותיו המעניינות של השל על האוראליות של טקסט ספציפי זה ועל חשיבותן של דרשות ביידיש בכלל למחקר החסידות. ההשוואה הניתנת כאן היא בתרגום היידיש לעברית, וללא ציון המקורות.¹

הפער בין הגרסאות השונות

אחת הדרשות הראשונות בכתב יד מייצגת מקרה נפוץ שבו התעתיק ביידיש ארוך ומפורט יותר מן הדרשה שנדפסה בעברית. הדרשה העברית מתומצתת וקשה להבנה. לעומת זאת הדרשה ביידיש מפורטת ומובנית מן הקל אל הכבד, שלב על גבי שלב, וממילא הבנתה קלה יותר. נוסף לכך, השוואת תורות אלו חושפת דבר מעניין על דרכי היווצרותו של ספר הדרשות שפת אמת. נראה כי שתי דרשות ביידיש, אשר במקור היו יחידות נפרדות, אחת לליל שמחת תורה שנת תרנ"ח והשנייה דרשה ביום למחרת, מוזגו בספר שפת אמת לכדי דרשה אחת, בעלת סדר ומבנה פנימי שונה.²

1 החפצים לראות את היידיש ואת ההפניות למקורות – יעיינו בגוף הספר. ההשוואה נתונה

בפונטים שונים, בהטיות המילים ובהדגשתן כדי לאפשר זיהוי של המקבילות באופן ויזואלי.

2 ביום שמחת תורה זה מופיעה דרשה נוספת בכתב היד, "שמחת תורה תרנ"ח דיבור שני", אשר

אין לה מקבילה בספר שפת אמת. ראו להלן עמ' 122.

תרגום כתב יד השל³

ליל שמחת תורה תרנ"ח

שמיני עצרת הוא קודם שמחת תורה. הימים האלה הם הכנה לתורה. כתיב במדרשים כמו שחג השבועות הוא לאחר פסח כן שמיני עצרת אחר סוכות. בפסח הייתה הגאולה הכנה לקבלת התורה, אשר הכוונה אז בטוהרה שיהיו טהורים לקבל את התורה. בפסח יש שבעה שבועות, [לעומת זאת] יום הכיפורים באמצעות תשובה בשעה אחת וברגע אחד – לא צריך להימשך הרבה זמן. כל אחד מישראל יש לו חלק בתורה שישים רבוא אותיות, "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב", צריכים לראות שנהיה טהורים שנוכל לקבל החלק, לכך אומרים "ותן חלקינו בתורתך".

יום שמחת תורה תרנ"ח, דיבור ראשון

בשמחת תורה עושים סעודה לגומרה של תורה. בכל שנה חוזרים על התורה. לגומרה – משמעות הדבר לעשות מעשה, [וזה] המעשה זעיר ביותר. התורה "ארוכה מארץ מידה". אי אפשר לגשת לתורה, רק על ידי מעשה ניתן לגשת לתורה. "תורה צוה לנו משה מורשה" משה רבינו חילק את התורה לתרי"ג פרטי מצוות כדי שיוכלו לגשת אל התורה. כפי שישנם בנפש רמ"ח אברים [כך] חילק את המצוות, כך יש במשך השנה זמנים [מחולקים]: ראשי חדשים שבתות ומועדים. כלל ישראל יגמרו את התורה, זה הרי נקרא שמחת תורה. "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב". משה רבינו חילק את התורה לפרטי מצוות על

שפת אמת (דפוס תרס"ה)

סוכות תרנ"ח

שמחת תורה שעושין בשמיני עצרת. כדאיתא עושין סעודה לגומרה של תורה. כי תכלית כל הגאולה וטהרת הנפשות כדי להיות מוכן לתורה. ואיתא במד' כי שמ"ע כמו שבועות אחר חג הפסח ואלה ז' ימי סוכות כמו שבעה שבועות של הספירה. וכמו שה' תכלית יצ"מ כדי לקבל התורה כדכ' אשר הוצאתי [אתכם] מארץ מצרים להיות לכם לאלקים. כן תכלית הגאולה וטהרה ביוהכ"פ וסוכות להיות מוכן לתורה. ופי' גומרה של תורה הוא מלה דקיימא בעובדא. כי התורה שנתפרשה בעוה"ז בתרי"ג פקודין היא מדרגה תחתונה של התורה ואין המצוה נקראת אלא על מי שגומרה. לכן עיקר התורה הוא לבנ"י. הגם כי חיות כל העולמות כולן רק מן התורה. אבל נקראת על שם ישראל שהם גומרים התורה בעובדא. והנה כמו שהמצוות הם רמ"ח ושס"ה נגד איברי האדם. כן יש בזמן שבכל שנה יש סדר מיוחד לג"ן סדרים דאורייתא. ובכלל ישראל מתקיים התחדשות התורה בכל שנה ושנה. לכן בסוף השנה עושין סעודה לגומרה של תורה.

מנת שהתורה תישאר אצל יהודים "מורשה קהלת יעקב". "וזאת התורה אשר שם משה", צדיק רוצה שלכולם תהיה שייכות לתורה.

הדרשה הראשונה בידיש עוסקת בשמיני עצרת ובחג סוכות כהכנה לשמחת תורה. הדרשה השנייה בידיש עוסקת בסעודת הסיום שעורכים לכבוד סיום קריאת כל התורה, ועל משמעות המעשה הדתי ("מצוה") כחלק מן המורשה היהודית הקולקטיבית: "תורה צוה לנו משה מורשה קהילת יעקב". הדרשה בעברית מאחדת את שתי הדרשות לאחת ומתחילה בסעודת הסיום, המקבילה לדרשה השנייה בידיש. חשיבות המעשה הדתי מופיעה גם בדרשה בעברית: "מלה דקיימא בעובדא", אך משמעות קיום זה לא ברורה כלל ויש לעיין בדרשה בידיש כדי להשלים את החסר. נוסף לכך, הדרשה בידיש פונה לאינדיווידואל ומדגישה את תפקידו של כל אדם ואדם ב"קבלת התורה". לעומת זאת, הדרשה בעברית מכוונת, בראש ובראשונה, לקולקטיב היהודי כולו: "עיקר התורה הוא לבני ישראל"; "אבל נקראת על שם ישראל".⁴ כמו כן, בדרשה בידיש ריא"ל פונה למאזיניו בגוף ראשון רבים, ומכליל את עצמו עם הקהל שהתאסף לשומעו ובכך יוצר קשר אינטימי עם קהל שומעיו: "וצריכים [אנו] לראות [=לראוג] שנהיה טהורים". במשפטו האחרון מדבר ריא"ל בגלוי לפני קהילתו כמנהיג חסידי, ומגלה רצונו שלכל אחד מחסידיו יהיה חלק בתורה: "צדיק רוצה שלכולם תהיה שייכות לתורה". הפנייה האינדיווידואלית לכל אחד ואחד מן השומעים מוצאת את ביטוייה גם בפתחת הדרשה הראשונה בידיש שבה הוא אומר "שמיני עצרת הוא קודם שמחת תורה", ואכן העומדים לפניו חגגו את שמיני עצרת בנפרד, לפני וסמוך לשמחת תורה, משום יום טוב שני של גלויות.

דרשה זו שנישאה בליל שמחת תורה נאמרה ברבים בזמן המעבר בין שמיני עצרת לשמחת תורה. ואולם בדרשה בעברית שאינה מופנית לסובבים השומעים, אלא למי שיבואו ויקראו בעתיד, ריא"ל משמיט את קדימותו של שמיני עצרת לשמחת תורה ובמקום זה אומר: "שמחת תורה עושין בשמיני עצרת", ואת קדימותו של שמיני עצרת לשמחת תורה ממיר ריא"ל בחג הסוכות. סביר להניח כי העדפת התיארוך הארץ-ישראלי, שבו יש מיזוג בין שמיני עצרת לשמחת תורה, על פני התיארוך שבתפוצות, נעשתה משום שהיא מתאימה למקורות החז"ליים שמתייחסים לתאריך הארץ-ישראלי ולקדימותו של סוכות דווקא כהכנה לשמחת תורה. כלומר הדרשה הכתובה בעברית צמודה יותר למקורות חז"ל ואילו הדרשה בידיש מיועדת לקהל ספציפי וממילא נצמדת לתאריך ולחייהם של השומעים.

4 ודאי, ישנן דרשות רבות בשפת אמת המודפס שעוסקות באינדיווידואל. עם זאת, ההשוואה שאנו עורכים מצביעה באופן בולט כי במקומות רבים שבהם הדגש בדרשות בידיש הוא על האינדיווידואל, אזי הדרשות העבריות עוסקות בקהל, בקולקטיב.

ניתן למצוא בדרשות רבות, בגרסה ביידיש, תוספת של אריכות, פירוט והבהרה.⁵ למשל בדרשה לסוכות תרס"א, ריא"ל מעלה תובנה סוציולוגית ופסיכולוגית שעל פיה ניתן להשפיע על האחר דווקא על ידי התבדלות ממנו. קבוצת עילית מבודלת עשויה לשמש לאחרים דוגמה ומודל לחיקוי, ובכך המיעוט המבודל והמבודד משפיע ומרומם את כל הסובבים. ריא"ל משתמש בתובנה זו כאמצעי הסברה לדיאלקטיקה של התבדלות עם ישראל מן האומות – "עם לבדר ישכון" – בד בבד עם העיקרון של "תיקון עולם" והצורך של עם ישראל לשמש "אור לגוים":

שפת אמת (דפוס תרס"ה)

לסוכות [תרס"ד]

בסוכות נבדלין בני" מן האומות ע"י מצות הסוכה שהיא דירה מיוחדת לכל האזרח בישראל כו'. ולכן דוקא בחג מקריבין ע' פרים מול ע' אומות. לומר דכל מה שבני" נבדלין לעצמם מזכין ג"כ לכל העולם. וכמו כן בביהמ"ק שהיו נבדלין בני" האירו גם לכל העולם. וכן איתא במד' אלו היו האומות יודעין כמה ביהמ"ק טוב להם היו מעטרין אותו בזהבים ע"ש. וכן מצינו באאע"ה שביקש לקרב כל העולם אל הקב"ה ואמר לו לך לך כו'. וכשתהי' נבדל בפ"ע [בפני עצמן] עי"ז ונברכו כן כל משפחות האדמה. כמ"ש מזה בחי' תורה של אא"ז ז"ל ע"ש פ' וירא.

תרגום כתב יד השל

סוכות תרס"א יום א' דיבור ראשון

בסוכות נבדלים היהודים מכולם. נתנו ליהודים סוכה מקום בפני עצמו כדי שיוכלו לקרב הע' אומות. סוכת היא זמן שיתקרב, הע' אומות מקריבין ע' פרים. ככל שהיהודים נבדלים מן האומות כך יכולין לקרב אותם יותר, "כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד על הכלל כולו יצא" וכן הוא אומר באברהם אבינו "לך לך מארצך" וגו' שיבדיל את עצמו מהם ואחר כך "ונברכו כן כל משפחות האדמה" יכולין יותר להתקרב. במדרש "אברהם אבינו ראה בירה דולקת וכו' הציץ עליו בעל הבירה" וכו', אברהם אבינו רצה שיאיר לכול והכול יתקרבו להאמת ואמר לו הקב"ה שצריך להיות כלים נבחרים ועל ידי זה יתקרב הכול. כך מבקשים בראש השנה "וכן תן פחדך על כל העמים" שכולם יראו את האמת, להישאר קרוב יכולים רק יהודים, ודרכם יכולים כולם להתקרב. כתוב במדרשים "אילו היו האומות יודעין כמה מקדש יפה להם" וכו' כפי שישאל נבדלו מהם כמו כן נתקרבו יותר.

5 הדבר מצביע, אם כי אין בכך כדי הוכחה גמורה, כי המקצב של הדרשות ביידיש, במשמעות של מבנה וסגנון ספרותי, קרוב לדרשות האוראליות המקוריות. גם הלשון יותר פשוטה ופחות מפותחת ומצביעה על סגנון "דיבורי".

הכתיבה בעברית מתומצתת וקולעת ואילו הכתיבה ביידיש ארוכה יותר, מפרטת, מבהירה ומוסיפה, אך מפותלת ולא קולחת. אין זה כי אם ההבדל בין ז'אנר אוראלי לטקסטואלי. ריא"ל בדיבורו הסביר ופירט, וכדרכו וטבעו של דיבור – לא תמיד בסגנון שיטתי ושוטף. לעומת זאת, בכתיבתו שנכתבה לאנשי ספר, ריא"ל תמצת והפנה ל"עיין שם" – למדרש ולדברי סבו הרי"מ מגור. כך בדיבור הוא מפרט יותר לגבי דרכי השפעתו של אברהם אבינו וכך הוא הוסיף בדיבור את עניין ראש השנה, שבו אלוהים מתגלה לכל העולם דווקא דרך עמו ישראל: "ודרכם [=דרך ישראל] יכולים כולם להתקרב. [...] כפי [=ככל] שישראל נבדלו מהם, כמו כן [=כך] נתקרבו [אומות העולם] יותר".

שימו לב כי דרשה יידית זו מתוארכת לשנת תרס"א ואילו הדרשה בעברית – לשנת תרס"ד. מתוך עיון בשפת אמת ברור כי ריא"ל חזר על דרשות מסוימות או על עניינים מתוך דרשות קודמות. לפעמים מדובר בווריאציה של רעיון קודם ולפעמים בחזרה מלאה. ייתכן מאוד כי ריא"ל אמר אותה דרשה, או דברים קרובים, בתרס"א ובתרס"ד, וכתבה רק לאחר ההיגד השני. ואכן אנו מוצאים מקבילות לדרשות רבות בכתב יד בספר שפת אמת, אשר מתוארכות לשנים אחרות, וברור שפעמים לא בודדות ריא"ל חזר על דרשות קודמות. ואולם יש לשים לב כי בניגוד לדרשות ביידיש, שמתוארכות היטב היטב, הדרשות בעברית תוארכו בעיקר על ידי המוציאים לאור של מהדורת שפת אמת תרס"ה, לאחר מותו של ריא"ל. לכן רוב תאריכי הדרשות מופיעים בסוגריים מרובעים בשפת אמת המודפס, ואילו התאריכים ללא הסוגריים יצאו תחת כתיבת ידו של ריא"ל.⁶ אם כן הוא, ייתכן כי התיארוך של שנת תרס"ד אינו מדויק ואילו כתב היד משמר את השנה המדויקת.⁷

בחלק מן המקרים ריא"ל שילב בדרשה העברית אלמנטים שונים, שמופיעים בכתב היד בכמה דרשות שונות ביידיש. הדרשות ביידיש "רותכו" בדרשה העברית לכדי ישות ספרותית חדשה באמצעות הוצאת נושאים מסוימים מן הדרשה והוספת נושאים חדשים אחרים. ניתן להדגים זו על ידי דרשת סוכות וליל שמחת בית השואבה, תרס"ב:

שפת אמת (דפוס תרס"ה)

[סוכות תרס"ב]

איתא בגמ' כשהיה הלל שמח בשמחת בית השואבה ה' אומר כשאני כאן הכל כאן. רש"י ז"ל פי' על השכינה ה' אומר ע"ש. ונראה עוד לפרש כפשוטו שאמר כשבנ"י במקדש יש

תרגום כתב יד השל

[סוכות תרס"ב] דיבור שני

מתפללים בימים טובים "גלה כבוד מלכותך עלינו מהרה", הגם שעל ישראל חל תמיד מלכות שמים – העיקר הוא שיתגלה מלכות שמים. במקדש נתפרסם

6 בניש, עיוני סגנון, עמ' קמד-קמה.

7 עם זאת, אין אנו יודעים דבר על כתבי היד שעמדו לפני עורך כתב יד השל ואם הללו היו

מתוארכים אם לאו.